

slobodna Hrvatska, prozvali smo je *Banovinom*, mislim da je začetnik te promjene bio povjesničar Dragutin Pavličević, i sad se uglavnom tako zove, samo neki nostalgici još ju zovu *Banijom*. U Hrvatskome općem leksikonu *Banija* je bez objašnjenja upućena na *Banovina*.

Pitanje značenja naziva *Hrvatsko (hrvatsko) primorje* ima nekoliko dimenzija, među kojima se za naše pitanje ističu tri: povijesno, zemljopisno i jezično. Povijesno, što je nekad bilo, zemljopisno, je li danas opravdano suziti taj naziv samo na povijesno područje ili na cijelu hrvatsku obalu, jezično, treba znati što nam znači koji pojam, a i pravopisno, kako ćemo ga pisati: *Sjeverno hrvatsko primorje*, *Sjeverno Hrvatsko primorje*, *sjeverno hrvatsko primorje*, *Sjeverno hrvatsko primorje* i dr. Zato smo zamolili povjesničarku Agnezu Szabo da nam odgovori na to pitanje s povijesnoga gledišta, neke zemljopisce sa zemljopisnoga, a na kraju će i koji jezikoslovac ili uredništvo Jezika odgovoriti i s jezične strane. Na naš pismeni poziv koji smo poslali nekim zemljopiscima, odgovorio je Tomislav Šegota pa objavljujemo njegov odgovor. Bilo bi dobro da ta tri članka budu poticaj i drugima da se jave ako imaju što reći da bi se ovo pitanje što bolje riješilo.

Sažetak

Stjepan Babić, sveuč. prof. u m., Zagreb

UDK 811.1 63.42'373.46:001.4:91, stručni članak,

primljen 21. rujna 2003., prihvaćen za tisak 1. listopada 2003.

The Croatian Littoral (Hrvatsko primorje) and the Kvarnerski Bay (Kvarner)

A small part of the Croatian Adriatic Coast, from Rječina to Mandalina, was once called the Croatian Littoral. However, after Croatia's independence the term denotes the whole region of the Croatian Adriatic Coast from the Bay of Piran to Prevlaka. Due to this fact, confusion has arisen in the use of the term Croatian Littoral, confusion that has to be resolved. The author discusses basic starting points for resolving this problem.

HRVATSKO PRIMORJE – POVIJEST I POLITIČKI POJAM

Agneza Szabo

Otvorimo li bilo koji hrvatski leksikon ili enciklopediju, ili pak ozbiljniju povijesnu literaturu u najširem značenju te riječi, brzo ćemo se uvjeriti da se opći pojam *Hrvatsko primorje* kako u povijesnom i političkom smislu, tako i u zemljopisnom (o kojem ovdje ne govorimo) shvaća u

širem smislu i kao naziv za cjelokupni jadranski prostor Hrvatske. Kao povijesno-teritorijalna cjelina Hrvatsko primorje omeđeno je ne uvijek točno određanim granicama na području između Istre, Gorskog kotara, Like i Dalmacije. U užem pak smislu hrvatski leksikografi i zemljopisci, a jednako tako i povjesničari, shvaćaju Hrvatsko primorje kao naziv za dio primorja od ušća Rječine (ili od Plominskog zaljeva) do Tribnja u Vinodolskom podgorju (ili do Velebitskog podgorja) s pripadajućim otocima (cresko-lošinjski ili kvarnerski otočni niz, Krk, Rab i djelomično Pag). Međutim, u ovome će prilogu biti riječi o Hrvatskome primorju s izravnim osvrtom na njegovo povijesno i političko značenje.

Za potpunije razumijevanje povijesnoga i političkoga značenja Hrvatskoga primorja moramo se vratiti bitnim elementima najstarije i novije hrvatske povijesti. Stoga najprije ističemo činjenicu da su se na širokom prostoru od istočnih obronaka Alpa do srednjeg Podunavlja i Drine na istoku i rijeke Bojane na jugu, naselili Hrvati već od sredine sedmog stoljeća. Upravo ovi prostori, koje u geografskome smislu nazivamo mediteranskim prostorom, te panonskim i planinskim prostorom, snažno utječu na razvoj mlade hrvatske države. U zaleđu Jadranskoga mora, gdje je bilo i povijesno središte hrvatske države, bila je gorska ili planinska Hrvatska. Primorska Hrvatska sterala se uz Jadransko more, zajedno s gradovima na obali, koje je na kraju Bizant primoran prepustiti punoj vlasti hrvatskih narodnih vladara (premda se za mnoge od njih uskoro otimaju i Mlečani). Treća političko-teritorijalna cjelina bila je Posavska Hrvatska (ili Panonska Hrvatska) u porječju rijeka Save i Drave i njihovih pritoka (Mure i Kupe) sve do njihova zajedničkoga utoka u Dunav. Osim toga, sve do početka X. st. (točnije Tomislavove krunidbe oko 925. godine) u hrvatskoj povijesti i kulturi govorimo o knezovima Posavske (Panonske) Hrvatske, te istovremeno i o knezovima Primorske (Dalmatinske) Hrvatske. A prema Konstantinu Porfirogenetu Hrvatska ima već od IX. st. razvijen županijski sustav, a među županijama on izrijekom spominje i Primorsku županiju sa središtem u Klisu.

Zbog različitih povijesnih okolnosti, koje kulminiraju nesretnom “prodajom” Dalmacije (1409.), te padom Bosne (1463.), kao i nastavljenim mletačkim, a još više tursko-osmanlijskim prodorima u Hrvatsku sve do početka XVIII. st., mijenjala se i političko-teritorijalna cjelina Hrvatskog primorja, i to sve do najnovijega vremena. Stoga se i danas u širem povijesnom i teritorijalnom smislu opći naziv *Hrvatsko primorje* odnosi na cjelokupni jadranski prostor Hrvatske, premda se njegove “granice” tijekom povijesnoga vremena mogu svesti na teritorijalna područja između Istre, Gorskog kotara, te Like i Dalmacije. Pod teretom navedenih povijesnih činjenica, koje se dodatno kompliciraju u doba slavnihi knezova Krčkih i poslije Frankopana zbog njihovih neizbježnih sukobljavanja s krunom (Matija I. Korvin, te osobito Habsburgovci), Hrvatsko pri-

morje dobiva prvi put izrazitiji regionalni pojam, ili ako hoćemo “identitet”. Kao što je u historiografiji dobro poznato, široki teritorijalni prostor koji se tijekom stoljeća našao u vlasti krčko-modruških i senjskih knezova Frankopana, i koji kulminira u doba Nikole IV. (hrvatsko-dalmatinski ban 1426.–1432.) koji je gospodar skoro čitave Hrvatske, obuhvaćao je dakako, i povijesni prostor Hrvatskoga primorja. Brzom raspadanju toga prostora pridonijela je ne samo činjenica što se posjed nakon Nikoline smrti morao dijeliti na osam njegovih sinova, a još više godine 1468. kada kralj Matija I. Korvin pod izlikom obrane od Turaka, otima Frankopanima Senj, te već iduće godine osniva Senjsku kapetaniju (Primorska krajina) koja je imala zadaću štititi Hrvatsko primorje od Turaka i Mlečana. U sastavu te obrambene jedinice (koja je u cijelosti ukinuta istom 1881. godine) bile su utvrđene i utvrde: Senj, Ledenice, Brinje, Brlog, Otočac, Prozor, Dabar, Jesenice, Karlobag, Novi, Bribir, Grižane, Drivenik, Hreljin, Bakar, Grobnik, Trsat i Rijeka. Međutim 1480. godine Mlečani su prijevarom zaposjeli otok Krk, koji je ostao u vlasti Mletačke republike sve do njezina sloma od strane Napoleonove vojske krajem XVIII. st. (točnije 1797.). Kasnijim ženidbenim ugovorima dobar dio frankopanskih primorskih posjeda prelazi u ruke knezova Zrinskih (primjerice Ana Frankopan udala se za budućega hrvatskoga bana Petra Zrinskog). Međutim, uništenjem zrinško-frankopanskoga roda (1670.–1671.) i zapljenom njihovih imanja od strane krune (Leopolda I.) započelo je razdoblje potpune dominacije Habsburgovaca, bez mogućnosti političkog i gospodarskog nadzora Hrvatskoga sabora i bana nad tim dijelom hrvatske zemlje. Kako je također utvrdila hrvatska historiografija, pod utjecajem merkantilističke gospodarske politike, bečki je Dvor uredio od svega primorja, od Gradeža i Trsta do Senja i Baga (Karlobaga), posebnu oblast zvanu Austrijsko primorje, u kojoj je Rijeka bila od 1712. godine slobodna luka (poput Trsta), naime grad s posve autonomnom gradskom upravom. Tako je ostalo sve do 1778. godine, kada je Marija Terezija odlučila na nagovor svoga sina Josipa II. (sada već i suvladara) da u interesu vojničke granice (Hrvatsko-slavonske) vrati Hrvatskoj primorje, ali tako da joj istovremeno uzme (ekskorporira) nekoje crkvene i velikaške posjede. Riječ je o posjedima s desne obale Kupe koji su poslužili za učvršćenje iste vojničke granice (Banske, odnosno gradove Petrinju i Glinu). Dvor je dakle imao pred očima zamjenu zemljišta, pri čemu nekoje posjede uzima Hrvatskoj, a daje ili vraća (reinkorporira) primorje. Zato je kraljica Marija Terezija objavila već 9. kolovoza 1776. godine ručno pismo, kojim javlja gradu Rijeci i hrvatskoj vladi (Kraljevinskom vijeću) da je odlučila “neka se grad i luka riječka opet neposredno utjelove Kraljevini Hrvatskoj”. A samo godinu dana kasnije, to jest 5. rujna 1777. godine kraljica je vratila Hrvatskoj još i Bakar, Bakarac i Kraljevicu, pa su tako još samo gradovi Senj i Bag zajedno s lukama i dalje ostali u sastavu Hrvatsko-slavonske vojne granice (do

1881.). Od čitavoga toga primorskoga teritorija uređena je i nova hrvatska županija severinska sa sjedištem u Mrkoplju, gdje se još iste godine održavala prva županijska skupština pod predsjedanjem novoimenovanoga župana grofa Josipa Majlátha, a iduće godine ista je županijska skupština održana u Rijeci. Budući da je u međuvremenu Rijeka vraćena Hrvatskoj pred posebnim povjerenstvom, i to tako da je u političkim i školskim poslovima podređena hrvatskoj vladi, a u sudbenim poslovima u višoj molbi Banskome stolu u Zagrebu, riječko gradsko vijeće poslalo je hrvatskoj vladi dopis 4. studenoga 1776. u kojem je izrazilo svoju radost što je “u istom slavnom Kraljevskom vijeću našlo pravog oca i brižnog savjetnika”. Međutim u skladu s ciljevima merkantilističke politike željela je Marija Terezija i dalje zadržati zaseban položaj grada Rijeke kao slobodne luke u interesu pomorske trgovine. U tom je smislu zatražila od grada Rijeke i hrvatske vlade da joj dostave prijedloge. Prijedlog je izradio dobro poznati član hrvatske vlade Nikola Škrlec Lomnički u sporazumu s grofom Majláthom severinskim županom, a uskoro i prvim gubernatorom riječkim. On je glasio: “Neka se grad Rijeka s kotarom i nadalje smatra kao odijeljeno, svetoj kruni Kraljevine Ugarske pridruženo tijelo.” Nakon ovakove službene izjave, izdala je Kraljica Marija Terezija gradu Rijeci diplomu od 23. travnja 1779. u kojoj je doslovno ponovila navedene riječi iz prijedloga hrvatske vlade, a one su također išle za tim da se Rijeka, i opet u smislu slobodne luke, odlikuje nekim zasebnim autonomnim položajem. Kako je također pomno utvrdila hrvatska historiografija, Rijeka se od tada imala smatrati “samo zasebnim dijelom zajedničke hrvatsko-ugarske krune, čime dakako, još nije bila izlučena iz teritorija hrvatskog kraljevstva”. Međutim, kraljica Marija Terezija ukinula je još iste godine samostalnu hrvatsku vladu (Kraljevsko vijeće koje se u međuvremenu iz Varaždina preselilo u Zagreb) te tako Hrvatsku u upravnim poslovima podredila Ugarskom namjesničkom vijeću. Upravo na tome Mađari su kasnije zasnivali lažnu tvrdnju da je Marija Terezija 1779. godine utjelovila Rijeku Ugarskoj “izlučivši je tobože iz teritorija hrvatskog kraljevstva” (F. Šišić i drugi).

Car i kralj Josip II. (vladao 1780.–1790.) premda se želio smatrati “prosvijećenim vladarom” odlučno je provodio apsolutističke reforme i germanizaciju, a uskoro je išao i tako daleko da je 1785. ukinuo sve ugarske i dakako i hrvatsko-slavonske županije koje su bile “posljednji bedem otpora”. Umjesto županijskog sustava uveo je okružja, za koja bismo danas možda rekli “regije”. Za Hrvatsku je od presudne političke važnosti bila još i činjenica, što je Josip II. nakon ukidanja severinske županije (20. ožujka 1786.) njezin sjeverni dio, to jest Gorski kotar pridjelio zagrebačkom okružju, a od svega primorja uredio zasebnu oblast, nazvanu Ugarsko primorje (littorale Hungaricum), koje se sastojalo od tri upravna kotara: riječkoga, bakarskoga i vinodolskoga, a njime je upravljao riječki gubernator. U upravnim, trgovačkim i zdravstvenim poslovi-

ma Ugarsko primorje spadalo je pod ugarsku vladu, a u sudbenim poslovima pod zagrebački Okružni stol, jer je Josip II. dokinuo Banski stol. Hrvatska je tako ostala bez političke vlasti u Primorju, ali je novi hrvatsko-ugarski kralj Leopold II. (vladao 1790.–1792.) uz obnovu ustavnog stanja ponovno potvrdio pripadnost Primorja Hrvatskoj. Već godine 1790. objavio je diplomu na latinskome jeziku koja u hrvatskome prijevodu glasi: “Slavne uspomene carica i kraljica apoštolska, da izvrši premnoge u tom stvorene zakone kraljevske, pridružila je Primorje opet Hrvatskoj, na koju od vijeka spadaše, a preko nje svetoj kruni kraljevine Ugarske. Zato se milostivom privolom njegova veličanstva određuje da se uspomena toga čina prenese i na kasne potomke, a grad Bakar s Kraljevicom i bakarskom lukom, da se uzdrži u svom povlaštenom stanju kao trgovački grad i slobodna luka.” Ipak, da bi se uklonile smutnje i nejasnoće oko Primorja, prije svega u pogledu Ugarskoga primorja na hrvatskome tlu, a koje je usko povezano i s pitanjem pripadnosti Rijeke Hrvatskoj, Hrvatski je sabor 1808. godine donio jasan zakonski članak o pripadnosti Rijeke Hrvatskoj, kojega je još iste godine sankcionirao novi hrvatsko-ugarski kralj Franjo II. 19. kolovoza 1808. godine. On je uz ostalo izrijekom istaknuo i ovo: “da se ukloni svaka sumnja, koja bi ubuduće mogla nastati zbog krivog tumačenja zakona o tom pitanju, svjđjelo nam se da – budući da je Rijeka zak. čl. IV. 1807. utjelovljena Kraljevini Ugarskoj – milostivo dopustimo da se gubernatoru Rijeke i Ugarskog primorja, kao i poslanicima grada Rijeke podijeli mjesto i glas i na Hrvatskome saboru”. Tako je na kraju Rijeka zajedno s Ugarskim primorjem (na hrvatskome tlu!) bila zastupana i na Hrvatskome saboru u Zagrebu i na Ugarskome saboru u Budimu. Ovako je ostalo sve do 1848. godine, izuzevši vrijeme francuske vladavine (1809.–1822.).

Budući da je ban Josip Jelačić 31. kolovoza 1848. godine uspio vojnom silom ući u Rijeku, ali i “bez ijednog ispaljenog metka” i tako je zajedno s ukinutim “Ugarskim primorjem” vratio pod hrvatsku vlast, a ta su područja ostala pod vlašću Hrvatskog sabora i bana sve do godine 1868., odnosno utanačenja Hrvatsko-ugarske nagodbe iste godine. Štoviše, kralj Franjo Josip I. imenovao je 2. prosinca 1848. godine bana Jelačića također gubernatorom Rijeke, jer je svojim “krepkim i zgodnim postupkom uspio na Rijeci uspostaviti kraljevsku vlast i zakonito stanje”. Zatim je posebnim dekretom još istoga dana imenovao bana Jelačića civilnim i vojničkim gubernatorom (upraviteljem) Dalmacije. Budući da je banu Jelačiću u međuvremenu povjereno i vrhovno vojno zapovjedništvo za Hrvatsko-slavonsku vojničku granicu, cijelo Hrvatsko primorje (sjeverno i južno) našlo se nakon niza dugih stoljeća ujedinjeno pod vlašću Hrvatskoga sabora i bana (uglavnom do smrti bana Jelačića 1859. kao i skorog uvođenja dualizma god. 1867.).

Nakon utanačenja Austro-ugarske nagodbe (1867.) te još više Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.) Dalmacija se zajedno s Istrom našla pod austrijskom upravom, uz iznimku upravnog kotara Bakar i Novi Vinodol, a ostatak Hrvatskog primorja s lukama Senjom i Karlobagom ostao je i dalje u sastavu Hrvatsko-slavonske vojničke granice (u kojoj novi hrvatski banovi nisu više vrhovni vojni zapovjednici). Što se pak tiče grada Rijeke zajedno s pripadajućim kotarom, prema slovu Hrvatsko-ugarske nagodbe (čl. 66) pitanje nije riješeno. Naime, kotar i grad Bakar pripadaju županiji riječkoj sa sjedištem u Ogulinu, dakle hrvatskoj vlasti. Ali su iz te županije (riječke) “izuzeti grad i kotar riečki, koji grad, luka i kotar sačinjavaju posebno tielo (separatum sacrae regni coronae adnexum corpus) i glede kojega [...] imat će se putem odborskih razprava između sabora kraljevine Ugarske i sabora kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i grada Ricke obće sporazumljenje postići”, ali koje i usprkos pokušane revizije Nagodbe (1873.) nije postignuto sve do sloma Austro-Ugarske Monarhije (1918.).

Kao što je spomenuto, Senj i Karlobag zajedno s lukama i priobaljem – primorjem, ostali su u sastavu Hrvatsko-slavonske vojničke granice, ali je vojnička uprava ostvarivala relativno dobre prometne i gospodarske veze Senja sa zaleđem. Dovodilo je to i do oštrog suparništva s ugarskom vlašću na Rijeci, jer su one nastojale davati prednost razvoju Rijeke, dakako u ugarskome interesu. Tako je ostalo i nakon konačnog ukidanja Hrvatsko-slavonske vojničke granice (1881.) kao i njenog konačnog povratka pod hrvatsku vlast. Ovime je i ovaj dio Hrvatskog primorja (“vojno-krajiški”) uključen u sastav novoosnovane Ličko-krbavske županije (1883.), a obala od Sušaka do Novoga ušla je iste godine u sastav Modruško-riječke županije. Međutim, hrvatska vlada i Sabor u uvjetima nagodbenog sustava (do raspada Monarhije 1918.) nisu imale dovoljno jaku gospodarsku moć kojom bi povoljno djelovale na uže povezivanje Hrvatskog primorja koje se osim toga našlo u upravnom sastavu dviju županija. Već i prije dolaska režima bana Khuen-Héderváryja, a pogotovo u njegovo doba (1883.–1903.), moderne prometnice, cestovne i željezničke usmjeruju se prema Rijeci i preko Like prema Dalmaciji, i tako zaobilaze ostatak Hrvatskog primorja pod hrvatskom vlašću. Sve je to ostavilo teških posljedica u gospodarskom razvoju toga dijela Hrvatskog primorja i obale, također i na području demografije. Iseljavanje pučanstva u prekomorske zemlje, prije svega u SAD poprimilo je katastrofalne razmjere kako u doba Khuen-Héderváryjeva režima tako i u godinama koje su slijedile, sve do političke zabrane, koja je uslijedila zbog izbijanja Prvog svjetskog rata (1914.). Prema službenim podatcima iz početka 20. st. iz područja Hrvatskog primorja zajedno s pripadajućim županijama iselilo se gotovo 42.000 stanovnika ili gotovo 19% prema ostalom prisutnom pučanstvu. Katastrofa takva stanja kao i osobito težak socijalni položaj hrabre

i čestite žene “Primorke” koja ostaje zauvijek “na svome ognjištu”, ali sama sa svojom djecom, koja se kasnije, i to uglavnom sinovi, moraju također odlučiti na odlazak u prekomorske zemlje, opisana je u brojnim putopisima i književnim djelima. U takvim prilikama, samo je Rijeka doživjela demografsku ekspanziju, koju uvjetuje snažan gospodarski razvoj grada, također i u urbanom smislu. Za ostale gradove Hrvatskog primorja značajna je pojava sve izraženije turističke privrede što se osobito potvrđuje i u obilježjima arhitekture na samom kraju XIX. kao i početku XX. st. (osobito Opatija, Kraljevica, Crikvenica i Novi Vinodolski), te nakon Drugog svjetskog rata, kada je izgrađen veći broj hotelskih kompleksa. Dakako, da ova područja rese i prekrasni kulturno-povijesni spomenici još od doseljenja Hrvata zajedno s prekrasnim bazilikama i prvostolnicama, ali o tome ovdje ne govorimo.

Raspadom Austro-Ugarske Monarhije (1918.) Hrvatsko primorje osim Rijeke i Kastavštine ušlo je u sastav Države SHS. Teritorijalnom podjelom 1922. nalazilo se u sastavu Primorsko-krajiške oblasti (sjedište u Karlovcu), a nakon proglašenja Kraljevine Jugoslavije (1929.) i novog teritorijalnog preustrojstva (1931.) bilo je u sastavu Savske banovine (sjedište u Zagrebu). Od 1939. godine Hrvatsko primorje postaje dijelom novoustrojene Banovine Hrvatske. Uspostavom NDH (1941.) Hrvatsko primorje zajedno s podvelebitskim primorjem (bez Kvarnerskih otoka koje je anektirala Italija) ustrojeno je kao Velika župa Podgorje sa sjedištem u Senju, premda je ona zapravo bila uključena u talijansku okupacijsku zonu. Uz jačanje antiifašističkog otpora, osobito nakon kapitulacije Italije (1943.) uslijedila je njemačka okupacija (1943.–1945.). Konačno je, i to nakon završetka Drugoga svjetskog rata (1945.) Hrvatsko primorje zajedno s pripadajućim područjima koja su između dvaju svjetskih ratova (1918.–1945.) bila u sastavu Italije (Rijeka i dio Kastavštine) vraćeno u sastav Republike Hrvatske gdje je s pravom i danas.

Sažetak

Agneza Szabo, viša znanstvena suradnica, Muzej grada Zagreba, Zagreb
UDK 811.163.42(091), znanstveni članak,
primljen 29. listopada 2003., prihvaćen za tisak 4. studenoga 2003.

The Croatian Littoral

The author discusses various aspects of the historical and political meaning of the geographical term the Croatian Littoral (Hrvatsko primorje), as well as its origin, stressing changes from the times of the first Croatian settlements until the present.